

The syllabic length of the lines with regular internal rhymes varies from 6 to 20 lines. In drama, lines with internal rhymes are graphically most often isolated in a special way, in 2 columns: the first semi-verse – in the left, the second – in front of it, in the right.

Key words: *leonine verse, school drama, syllabic verse, rhyme, internal rhyme, caesura, clause.*

УДК 821.161.2'05–31.09

Т. С. Матвєєва

ПОЕТИКА РЕТРОСПЕКТИВНОСТІ В УКРАЇНСЬКІЙ ІДЕОЛОГІЧНІЙ РОМАНІСТИЦІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ ст.

У статті визначено роль ретроспективності в художньому відтворенні в українській ідеологічній романістиці другої половини ХІХ ст. таких часових феноменів, як «тісний» («згорнутий»), «розірваний» час, безчасся. Виділено найприкметніші складники поетики ретроспективності: градація, оксюморон. Обґрунтовано взаємозалежність змін у способах оприявлення часу й змін жанрової парадигми.

Ключові слова: *роман, поетика, ретроспективність.*

Друга половина ХІХ ст. – час становлення власне української романістики. Хоча потрібно зауважити, що до цього жанру українські письменники активно зверталися й раніше, давши чимало його російськомовних зразків. Серед найвідоміших назвімо наступні: «Жизнь и происхождения Петра Степанова Столбикова» (1833 р., другий варіант 1841 р.), «Пан Халявский» (1840) Г. Квітки-Основ'яненка, «Чайковский» (1843 р.), «Доктор» (1844 р.) Є. Гребінки, «Михайло Чарнышенко, или Малороссия восемьдесят лет назад» (1843 р.), «Алексей Однорог» («Северяки») (1852–1853 рр.), «Искатели счастья» (1850-ті рр.) П. Куліша.

Причини звернення митців до іншої мови очевидні: залежне становище українців (як і інших національних меншин) у Російській імперії, відсутність читацької аудиторії (як серед інтелігенції, так і серед простолюду), українських друкарень, періодичних видань тощо.

Однак із середини ХІХ ст. ситуація почала змінюватися: насамперед ідеться про консолідацію української інтелігенції, виникнення «Громад», відкриття недільних шкіл, читалень, друк книжок-«метеликів» для селян. Відтак постала необхідність в україномовних творах. Цю тенденцію образно охарактеризував П. Куліш в епілозі до російськомовного варіанту роману «Чорна рада. Хроніка 1663 року», опублікованого в журналі «Русская беседа» в 1857 році – «Об отношении малороссийской словесности к общерусской», коли пояснював, чому він написав твір не тільки російською, але й українською мовою. На думку П. Куліша, писати про історію й сьогодення певного народу варто його мовою, адже кожен народ має свою історію, культуру, звичаї, прикметний своєю етнографією, побутовою специфікою, тому часто неможливо відтворити ментальні особливості одного народу мовою іншого, до того ж існує зв'язок між мовою й фантазією письменника, що впливає на якість і наступне сприйняття написаного. Підкреслюючи останнє, П. Куліш навів приклад Г. Квітки-Основ'яненка, який, переклавши твір «Маруся»

російською мовою, втратив значну частину читачів, оскільки в перекладі зникла жива, соковита, природна для автора мова оригіналу, через що повість перетворилася на чергову книжну літературну версію історії нещасливого кохання.

Означена тенденція (поява власне української белетристики, зокрема й великої епіки) поступово ставала провідною, що й засвідчили кардинальні зміни в українському літературному процесі, письменницькому середовищі. Зважаючи на обмежений обсяг статті, ми зосередимося на такому її (тенденції. – Т. М.) вияві, яким стала ідеологічна проза. Як **об'єкт дослідження** вона обрана нами невипадково, зважаючи на ті задачі, які вирішували українські автори, творячи в імперському просторі всупереч численним заборонам царату на кшталт Валуєвського циркуляра (1863 р.), Емського указу (1876 р.), інструкцій цензурним комітетам (1866, 1880 рр.) тощо. У таких творах ішлося про повернення до національної ідентичності, побудову незалежної української держави, роль інтелігенції в цьому процесі (виховання національно свідомого інтелігента, консолідація національної еліти, формулювання нею програми дій, віднайдення способів зближення з народом). **Предметом вивчення** стане поетика ретроспективності з огляду на ті можливості, що їх надає саме романний жанр у сенсі об'ємності, масштабності аналізу подієвої хроноплощини. Йтиметься про особливості відтворення часу становлення характеру й специфіку показу хронозмін середовища, що й становитиме **мету статті**.

Наші попередники (О. Білецький, В. Власенко, Т. Гундорова, І. Денисюк, Н. Крутікова, В. Панченко, М. Пивоваров, А. Погрібний, М. Сиваченко, М. Ткачук, В. Черкаський, інші) вже висловлювалися щодо часової специфіки окремих творів Б. Грінченка, І. Нечуя-Левицького, І. Франка, звертали увагу зокрема й на роль ретроспекцій у характеротворенні. Однак ці судження переважно були принагідними, спеціально в такому ракурсі виділені нами твори не розглядалися, що й визначило **актуальність** пропонованої статті з огляду на можливість об'ємнішого, глибшого дослідження процесу становлення характеру інтелігента, що в умовах посилюваної тенденції до гомоцентризації набувало особливої ваги.

У художній моделі світу час оприявнюється специфічно, відповідно до його авторської інтерпретації, набуває неможливих для реального лінійного часу ознак: дискретності, оберненості, ущільненості, розтягнутості, стає «часом уяви, свідомості, так званим суб'єктивним часом» [3, с. 14].

У виділених зразках переважно маємо лінійний час, що розгортається в одному напрямі від минулого до майбутнього, фіксує етапи становлення людини – її світоуявлень, психосвіту. Найчастіше для пояснення перипетій теперішнього письменники вдаються до ретроспективного показу формування поведінкової моделі персонажа, причому в хронології розвитку жанру авторська ретроспективність (а фактично коментар окремих моментів «реального» часу героя) поступається авторетроспективності персонажа, що пов'язане з вищезгаданим явищем антропоцентризму. Останнє, своєю чергою, вплинуло й на зміну жанрової парадигми романістики, насамперед її жанрових форм. Відтак і в статті ми спробуємо простежити за особливостями вияву цієї тенденції, пояснюючи специфіку ретроспективності, зокрема й домінування побутового, соціального, психологічного складника жанрової матриці.

В ідеологічній романістиці соціально-побутового, власне соціального жанрового спрямування хроноплощина оприявнюється переважно як бінарна опозиція час існування / час життя. Найяскравішими виразниками цієї тенденції, на нашу думку, є романи «На селі» М. Школиченка (1898 р.) і «Неоднаковими стежками» І. Нечуя-Левицького (1902 р.). Названа антиномія художньо реалізується М. Школиченком

як традиційний ретроспективний надрозлогий виклад життєпису головного персонажа Максима Мисака, виконаний без психологічної деталізації, що для твору межі століть, коли в українській літературі вже з'явилося чимало модерних зразків, було анахронізмом. Однак подальший виклад переконує, що саме так описана в ретроспекції біографія персонажа була необхідна для пояснення особливостей розгортання наступних життєвих перипетій, значно менша часова тривалість яких умістила більшу кількість етапних для формування характеру подій. Лінійно розгорнута ретроспекція стала основою для пуантного (точкового, градаційного) письма тієї частини біографії Мисака, яка активізувала його внутрішні інтенції до діяння. М. Школиченко використав як наскрізний, такий, що зумовлює своєрідність будови роману, прийом розтягування / ущільнення часу: від сорока восьми років існування, кількох місяців облаштування на новому місці й щоденного опису життя подружжя Мисаків до кульмінації – смерті Максима, після якої час знову «розтягується» на місяці. На нашу думку, хвилеподібна структура часу, використана письменником, репрезентує специфіку процесу пізнання власного ества. Допоки людина існує, час для неї інертна категорія, адже її дні подібні, зливаються в один нескінченний день, що обертається по колу однакових дій (не подій!). Коли ж людина спроможеться зробити над собою зусилля, щоб змінити одноманітність існування в часі, він потече швидше, ущільниться в діянні.

Нові прийоми й способи відтворення часу з'явилися в соціально-психологічних романах, для яких характерним стало акцентування на суб'єктивному підґрунті виникнення зовнішніх конфліктів. Для прикладу звернімося до роману І. Нечуя-Левицького «Хмари» (початок 1870-х рр.). Твір розпочинається розлогим історичним екскурсом у минуле Києво-Могилянської академії, яка колись була оплотом українськості, а тепер (в останній третині XIX ст. – Т. М.) перетворилася на заклад, що готує служителів чужої держави. Митець неодноразово повторює в описі академії слово «чужий» у сполученні з поняттями «дух», «мова», «сторона», «люди», вибудовуючи в такий спосіб градаційний ряд, що позначає деструктивні процеси. У теоретичних роботах 1870-х–1890-х років І. Нечуй-Левицький обстоював принцип національності як один із наріжних (поруч із реальністю та народністю) у формуванні українства; визначив завдання митця: «виявляти соціальний дух нації» та її «психічний характер» [2, с. 217]; доводив, що протягом тривалого часу Україна самостійно обирала власну перспективу: «...з 1028 років історичного життя (відлік здійснюється з часу Рюрика (862 р.). – Т. М.) Україна жила державним самостійним життям 718 років», навіть формально знаходячись під юрисдикцією іншої держави (Польщі, Москви); «до Люблінської унії 1569 року ще чимало впливових княжих родів в Україні не були спольщеними й покатоличеними; і після 1654 року гетьманська та козацька Україна, хоч і знаходилася під владою московських царів, ще деякий час жила самостійним життям» [2, с. 217] (до 1775 року, коли за наказом Катерини II було знищено Запорозьку Січ).

Історична ретроспективність у «Хмарах» органічно сполучається з біографічною. Письменник викладає життєпис батьків головного персонажа – Павла Радюка, в якому гостро ставить питання про асимілятивні процеси, адже «комплекс меншовартості» українства – історії, культури, мови – це наслідок імперських реалій, становища не титульної нації, частина якої, переймаючи від проміжного (покоївки, лакеї, швейцари) до панського середовища (бо до справжньої аристократії не могла бути допущена ніколи) атрибути поведінкової моделі, засвоювала їх уже в спотвореному вигляді. Відтак, відриваючись від свого, не була прийнята й бажаними чужими,

для яких асимілянт залишиться покручем, перевертнем, людиною без коріння, що змінює батьківщину, коли вбачає в цьому особисту вигоду.

Історичний і біографічний час поєднав у романі «Юрій Горovenko: Хроніка з сумного часу» (1883 р.) й О. Кониський, тим самим увівши в художню канву публіцистичний елемент. Сполучаючи часові площини, письменник актуалізує філософську проблематику, зокрема проблему пошуку власного місця в житті. У романі детально простежено процес поступового занепаду особистості головного персонажа аж до повної нівеляції внаслідок неможливості прийняти закони й моральні норми суспільного життя. Звідси – опозиція середовище / небуденна людина, рельєфно художньо оприявнена в історичній ретроспекції, пуантами якої є згадки про польські повстання проти царату 1830–1831 й 1863–1864 років, Кримську війну 1853–1856 років, діяльність гуртка петрашевців, замах Д. Каракозова на царя Олександра II в 1866 році тощо. Всі ці акції спротиву процесу абсурдизації суспільного буття не обернулися позитивом, оскільки були одиничними, а значить недостатніми для знищення основи соціального визиску – класової вертикалі та її інститутів. О. Кониський акцентує й власне українську проблематику, згадуючи появу в 1822 році «Истории Малой России» Д. Бантиш-Каменського, вихід 1840 року «Кобзаря» Т. Шевченка, українські альманахи – «Ластівка» (1841 р.), виданий Є. Гребінкою, «Молодик» (1843–1844 рр.), виданий І. Бецьким, Г. Квіткою, М. Костомаровим – як явища першорядної ваги для активізації національного руху проти імперських утисків культурно-мистецького розвитку українства.

Новацією є введення до романів «несвідомого» часу, рух якого впливає на людину опосередковано, через її стани, насамперед сну, марень, галюцинацій, коли теперішнє «перестає» існувати, віддане під владу хаосу пережитого й відчутого. Ці прийоми письменники використовували зокрема і в ідеологічній прозі, яка нашими попередниками розглядалася як пріоритетно скерована в соціальну сферу міжлюдських взаємин, практично виключно в площині реалістичної естетики світобачення. На наше ж переконання, звернення до кульмінаційних виявів роботи підсвідомості, якими є некеровані людські стани, дає підстави для розширення естетичної палітри при аналізі ідеологічних романних зразків насамперед за рахунок натуралізму та експресіонізму, використовуваних зазвичай для зображення ницого існування інтелігента, що через різні причини не зміг самореалізуватися.

Найбільш яскраво «несвідомий» час представлено в романі «Пропавший чоловік» (1878 р.) М. Павлика. Головний персонаж – Кольцо переживає минуле вже ніби виключеним із теперішнього, бо все відтворене є передсмертною агонією людини, яка, обертаючись на прожите, бачить тільки сірість, одноманітність буднів. Час ущільнився й одночасно витягнувся далеко в минуле і в цьому вбачаємо його парадоксальність, породжену специфікою сприйняття: час інтимізується, водночас насправді залишаючись нейтральним; його плин то пришвидшується, то уповільнюється, то здається дискретним тільки для самої людини, що його переживає. Агонія Кольцо – наслідок не тілесної, а душевної хвороби людини, яка витратила час у гонитві за минушим. Звідси – наскрізний образ-символ карткового будинку нереалізованих надій і сподівань. Ілюзорність, нетривкість такого життя підкреслюється й останнім учинком персонажа – самогубством, за яким – безчасся.

Часто екскурси виписано як антиномії довших часових відтинків, наприклад, часу покоління. Зокрема в романі «На розпутьті» (1891 р.) Б. Грінченка це передісторія головних персонажів, Гордія й Демида, за допомогою якої письменник пояснює основні етапи формування їхньої особистості, акцентує на звичках, особливостях світогляду, демонструє на прикладах їхніх дій у дитячому, молодому віці,

як переконання, стереотипи (власні й суспільні) сприяли чи перекреслювали духовне зростання. За обсягом ретроспекції не надто розлогі, в них зафіксовано тільки найяскравіші моменти минулого, а новацією, на наш погляд, є те, що авторську увагу зосереджено не стільки на подіях, скільки на психологічній канві становлення характеру.

Чимало експериментував із часом І. Франко. Так, у «Лелі і Полелі» (1887 р.) він використав прийом часового розриву: у першій частині твору брата Калиновичі – дев'ятилітні діти, в наступних – відомі адвокат і журналіст. Цим письменник обґрунтовує характерні й поведінкові домінанти близнюків, надто коли за допомогою пов'язаних із їхнім оточенням ретроспекцій пояснює самогубства Владка й Начка: екскурси в минуле Дреліхової, графа Адольфа, Шнайдера, Ернста Киселевського. Тут, за нашими спостереженнями, використано прийом антитетичного композиційного кільця: смислово позитивна ретроспективність біографій батьків головних персонажів паралелізується із мінус-ретроспекціями антагоністів їхніх дітей, а наслідком є абсолют мінус-часу останніх, бо він ближче до теперішнього часу братів, а значить має на них сильніший вплив. Відтак з'являється символ невикінченого часу – зачинений кабінет, у якому обидва пішли з життя, замкнувши в такий спосіб час у кільці абсолюту смерті.

Оригінальним із огляду на специфіку представлення часу є й роман «Перехресні стежки» (1900 р.). Початок твору – екскурс у минуле головного персонажа Євгена Рафаловича, поява якого (екскурсу. – Т. М.) спровокована зустріччю з колишнім вихователем Валеріаном Стальським. Однак, на відміну від творів, уже згаданих у статті, ретроспекція в «Перехресних стежках» не є викладом подієвого ряду, натомість сконцентрована на одному епізоді – тортурах тварини, за допомогою чого письменник описує атмосферу формування психосвіту персонажа. Наскрізною є антитеза: підсвідомо пришвидшуваний час, прожитий у протистоянні зі Стальським (неявним, але разом із тим відчутним для Євгена) й сповільнюваний у моменти зустрічей із Регіною. Останні, до того ж, виписані дзеркально: спочатку Регіна не змогла перейти через десять років, прожитих нарізно, бо впевнена, що Євген бачить у ній лише вимріяний ідеал, від якого швидко не залишиться нічого, крім розчарування, й очікуване щастя перетвориться на «крадене» – «нову тюрму», а згодом Євген не захотів повертати минуле, про що підсвідомо вже знав до першої зустрічі з коханою, назвавши їхні колишні взаємини «перелетними тінями». Надто багато часу вони прожили нарізно, їх не зв'язували спільні переживання, мрії, тільки спогади про безсловесні погляди, відтак, невисловлені, притлумлені, невикінчені почуття не могли стати фундаментом майбутнього. Їхній час залишився перерваним, а значить нецілісним.

Здійснені спостереження уможливили наступні висновки. В українській ідеологічній романістиці другої половини ХІХ ст. маємо чимало зразків антитетичного вирішення характеру інтелігента: від абсолютного позитиву самознаходження себе в діянні як будителя духовності, людини, яка прагне повернення – власного й народу – до національних витоків, хоче плекати українську мову, культуру, знати свою історію, – до абсолюту негативу нівеляційних характерних процесів, механізм дії яких зумовлено й об'єктивними, й суб'єктивними причинами (загалом ідеться про здатність чи нездатність особи до переоцінки суспільних стереотипів, табу). Відтак категорія часу набуває особливого значення, оскільки саме життя підпорядковане певним циклам, і кожна людина проходить етапи дорослішання, набуття досвіду, вчиться розуміти інших. Одним із найбільш придатних способів простежити за формуванням поведінкової моделі людини є, вважаємо, екскурси. Використовуючи ретроспективність, митці наголошують на становленні родових, сімейних взаємин,

показують вплив змінюваних умов суспільного життя, трансформацію суспільної вертикалі, а в ній – місцезнаходження предків головного персонажа. Також за допомогою ретроспекцій виділяються поворотні моменти, які змінюють долю персонажа, через них минулий час трансформується в теперішній, який, своєю чергою, набуває ознак ілюстративного, відтворюючи або через низку подібних, або контрастних епізодів характерні домінанти, що уможлиблює їхню деталізацію й розгляд базових складників практично в усіх сферах життєдіяльності.

Новацією було й введення до структури художнього цілого «несвідомого» часу, завдяки чому час одномоментно ніби існує й зникає, розчиняючись у хаосі пережитого, фантазмагоричних, химерних поєднаннях давноминулого й теперішнього, вивершуючи «нову» реальність. Персонажі таких творів ніби втрачають матеріальне ество й набувають ознак ірреальних істот, які вільно пересуваються в часі.

А загалом час індивідуума перетворюється на «розірваний» залежно від того, як людина сприймає себе у «власному» часі: інертним спостерігачем чи активним діячем, відповідно, час послідовно перетікатиме від минулого до теперішнього або прискорюватиметься в активному самовираженні.

Такі зміни зумовлені, зокрема, зміною жанрової парадигми романістики, насамперед її жанрових форм. Переакцентування уваги із зовнішнього на внутрішнє, віддання пріоритету індивідуальному, суб'єктивному перед загальним, колективним, об'єктивним, що зумовило формування психологічно орієнтованих романних форм, уплинуло й на способи введення часу – від домінування ретроспективності до використання часових парадоксів, адже «нестійкість» часу, «коли він то “поспішає”, то “відстає”, забезпечує свободу дій людині» [1, с. 63].

Означений напрям дослідження й ідеологічної романістики, й великої епіки загалом уважаємо перспективним, оскільки він уможлиблює більш глибоке проникнення як у власне характерну сферу, так і в площину об'єктивних впливів на її формування, а в цілому дозволяє, з огляду зокрема й на часові трансформації, досліджувати процес формування жанрової парадигми.

Список використаної літератури

1. Мухин В. В. Поэтика времени в романе-эпопее Л. Н. Толстого «Война и мир» / В. В. Мухин // Ритм, пространство и время в художественном произведении : Темат. сб. науч. тр. профес.-преподават. состава вузов М-ва просвещения КазССР / редкол. : Х. А. Адипбаев (отв. ред.) и др. – Алма-Ата : КазПИ, 1984. – С. 58–67 ; Mukhin V. V. Poetika vremeni v romane-epopee L. N. Tolstogo «Voyna i mir» / V. V. Mukhin // Ritm, prostranstvo i vremya v khudozhestvennom proizvedenii : Temat. sb. nauch. tr. profes.-prepodavat. sostava vuzov M-va prosveshcheniya KazSSR / redkol. : Kh. A. Adibaev (otv. red.) i dr. – Alma-Ata : KazPI, 1984. – S. 58–67.

2. Нечуй-Левицький І. Сьогочасне літературне прямовання / І. Нечуй-Левицький // Історія української літературної критики та літературознавства : хрестоматія у 3-х кн. / упоряд. П. М. Федченко. – Київ : Либідь, 1998. – Кн. 2. – С. 212–222 ; Nechui-Levytskyi I. Sohochasne literaturne priamovannia / I. Nechui-Levytskyi // Istoriiia ukrainiskoi literaturnoi krytyky ta literaturoznavstva : khrestomatiiia u 3-kh kn. / uporiad. P. M. Fedchenko. – Kyiv : Lybid, 1998. – Кн. 2. – S. 212–222.

3. Федоров Ф. П. Романтический художественный мир : пространство и время / Ф. П. Федоров. – Рига : Зинатне, 1988. – 454 с. ; Fedorov F. P. Romanticheskiiy khudozhestvennyy mir : prostranstvo i vremya / F. P. Fedorov. – Riga : Zinatne, 1988. – 454 s.

Стаття надійшла до редакції 29.03.2018.

T. Matvieieva

**THE POETICS OF RETROSPECTIVITY
IN UKRAINIAN IDEOLOGICAL NOVEL STUDY
OF SECOND HALF OF XIX CENTURY–THE BEGINNING OF XX CENTURY**

The article makes an attempt to analyze the specifics of time realization in a big epic by the example of Ukrainian Ideological Novel Study of the half of XIX century–the beginning of XX century. In particular it was about poetics of retrospectivity as one of the main constituents of creation of behaviour models of characters, which defined the aim of the paper and the choice of the methods of its achieving: semeiotic, time-physiological, the method of motivation analysis. As the result of realized observation we came to such conclusion: great improvement in realization of chronosurface is motivated by cardinal changes in genre system of novel forms, from every-day, social to physiological. Two first above-mentioned are such which are characterized by dominance of author's interpretation of the sphere, that is directed mainly to the past and represented either by linear retrospections or structured as the stages of the protagonist's excursus, in which in their turn one or some crucial episodes – the catalyzers of spiritual growing-up, cordial inner changes, that were described by the method «one day and the whole life», so to speak by biographical pointes – are defined. As a whole, retrospectives are interpreted by us as one of the way of comprehension the reasons of changes in a created world – objective, social, and subjective. The main attention in the paper is directed to studying of social-physiological and properly physiological patterns of novel genre, that declare the other tendencies in time reproduction. It is proved that the time in such works loses its linearity, stops its movement from the present to the past as the result of reduction of the author-demiurge's part that instead gets the characteristics of mosaic, in the stream of which it is difficult to separate «pure» time – past, present, future, as the time becomes the realisation of reflection of «Me» that can simultaneously be in different time surfaces, change itself into an independent equivalent of real time more or less close to it. The role of retrospectivity in depicting of such time phenomenon as «close» («rolled»), torn time, up to no-time (a full stop – a real one with the death of a physical kind or of an imagine one as a spiritual dying) is also well-grounded.

The particular aspect of the observation given in the article is poetics of retrospectivity. The method of gradation (ascending and descending, pointic, though not in the sense of changing of outer scales, the scales that are connected with transformation of social vertical, but in the sense of priorities of introspectivity that breaks linearity in time multidimensionality); oxymoronity in depicting of the process of formation of relative, family connections, the peculiarities of impact of transformations that take place in social vertical at genealogical shifts in genealogy of the protagonist, and by them at himself, which is realised in the novels by the method of mirror mutual-reflection of past and present time was distinguished. The main point is that the time of an individual got the characteristics of «brokenness». That is denoted by peculiarities of a person's self-perception in the time of his own existence either passive self-observer or active doer: taking it into account, the time consequently will flow from past to present or will get faster in acting or self-realisation. The final conclusion of realised observation is the idea of interdependence of changes in methods of art realisation of time as well as changes of genre paradigm: time transformed from absolute category into inner determiner becoming a manifestation of sociological shift of «Me».

Key words: novel, poetics, retrospectivity.